

Zemlje ugarske krune u doba mađarskoga milenija

Utemeljen najvećim dijelom na statističkim podacima, prilog je posvećen različitim aspektima povijesne zbilje u Zemljama ugarske krune sredinom 1890-ih godina ili u vrijeme obilježavanja 1000. obljetnice doseljenja Mađara u Panonsku nizinu. Komparativno vrednujući obje komponente, ugarsku i hrvatsko-slavonsku, autori analiziraju niz tema: upravnu podjelu, klimatske pojave, površinu i žiteljstvo, etnički i vjerski sastav, crkveno ustrojstvo, demografske mijene, zdravstvene i stambene prilike, poljoprivredu, rudarstvo i talioničarstvo, industriju, unutarnju i vanjsku trgovinu, promet i veze, novčarstvo i osiguranje, požare i vatrogastvo, obrazovne i kulturne prilike, crkveno ustrojstvo, pravosuđe, oružane snage te osnovne proračunske prihode i rashode. Rad je zamišljen kao prilog potpunijem poznavanju i nijansiranom razumijevanju slojevite problematike hrvatsko-mađarskih odnosa u »dugom« 19. stoljeću.

Ključne riječi: Ugarska, Hrvatska i Slavonija, mađarski milenij, 1896. godina

U proljeće 1896. obilježena je 1000. obljetnica dolaska Mađara u Panonsku nizinu, pompozna manifestacija »osnivanja i postojanja« Zemalja ugarske krune (*Magyar Korona Országai*) od obronaka Karpata do sjevernoga Jadrana kao »mađarske države« u sastavu Austro-Ugarske pod vlašću cara i kralja Franje Josipa I. iz dinastije Habsburg-Lothringen. Zamisao o obljetnici zaokupljala je javno mnijenje u Ugarskoj još od sredine 1870-ih godina. Polazeći od uvjerenja da su Mađari došli u Panonsku nizinu između 888. i 900. godine, Mađarska je akademija znanosti (osnovana 1825.) – na inicijativu vlade premijera Kálmána Tisze 1883. – metodom »srednjega izračuna« ustanovila da se to zbilo 894. godine. Kako bi dobila na vremenu, mađarska je vlada u rujnu 1890. odlučila da se svečana proslava pripremi za 1895. godinu. Potkraj 1891. donesen je zakon o organiziranju prigodne izložbe koja bi imala nacionalni i državni značaj. Dvije godine kasnije, novim je zakonom

određeno da se izložba, a time i cjelokupna proslava, odgodi za još godinu dana u odnosu na prethodno zakazani rok. Napokon su u ponoć 31. prosinca 1895. zazvonila crkvena zvona u cijeloj povijesnoj Ugarskoj i na taj način najavila mađarsku »tisućugodišnjicu«.¹

Zastupnički dom i Velikaški dom Ugarskoga sabora na zasjedanju u Budimpešti, glavnom i prijestolnom gradu Zemalja ugarske krune, prihvatili su 21. travnja 1896. milenijske akte. Nakon toga je Franjo Josip došao u ugarski glavni grad i u nazočnosti inozemnih diplomata i brojnih gostiju 2. svibnja 1896. pustio u promet podzemnu željeznicu, prvu u Europi poslije londonske iz 1863., kojom je Gizelin (danas Vörösmartyjev) trg u središtu grada povezan s gradskim parkom (Városliget). U tom je parku vladar otvorio reprezentativnu milenijsku izložbu. Oko dvije stotine historicističkih paviljona trebalo je u ozračju nacionalnoga romantizma prikazati slavnu prošlost Mađara i dočarati njihov neosporni rast. Za potrebe velebne proslave uređena je široka avenija (Nagykörut) u Pešti, podignut most Franje Josipa (danas Most slobode) preko Dunava, rekonstruirana stara budimska kraljevska palača s Matijinom crkvom i Ribarskom utvrdom, otvoren Muzej likovnih umjetnosti i postavljen milenijski spomenik na današnjem Trgu heroja (Hősök tere) s kipovima Arpada i šestorice mađarskih plemenskih predvodnika na konjima. U hotelu Royal upriličene su prve filmske projekcije u gradu, a u još nedovršenoj zgradi parlamenta na lijevoj obali Dunava, građenoj po uzoru na Westminstersku palaču u Londonu, održana je 8. lipnja 1896. svečana sjednica Ugarskoga sabora.²

Izvršni odbor Kongresa nemađarskih naroda (Slovaci, Rumunji, Srbi i ostali), koji su u tadašnjoj Ugarskoj bili smatrani drugorazrednim »narodnostima«, izjasnio se 30. travnja 1896. u prilog svoje ranije odluke o bojkotu milenijske svečanosti. Dio hrvatskoga tiska, nakon spaljivanja mađarske trobojnice na Jelačićevu trgu u Zagrebu 16. listopada 1895. kao izraza otpora promađarskoj politici bana Khuena-Héderváryja, ironizirao je proslavu »magjarskog milenija«, a bilo je i prosvjednih okupljanja, npr. u Karlovcu i Varaždinu. Unatoč tome, brojni izlagači i poslovni ljudi iz Hrvatske i Slavonije, autonomne pokrajine s obilježjima državnosti u sastavu Zemalja ugarske krune, sudjelovali su na milenijskoj izložbi u Budimpešti, iskoristivši i popust koji su Kraljevske ugarske državne željeznice ponudile za posjet ugarskome glavnom gradu. Nastupili su u montažnom paviljonu koji je poslije prenesen u Zagreb i postavljen na Trgu Franje Josipa (danas Tomislavov trg), gdje je poslužio kao osnovica za izgradnju Umjetničkog paviljona, jednog od budućih simbola hrvatskoga glavnog grada.³

1 Gábor Pajkossy (ur.), *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, Budapest, 2003., 733; Ferenc Pölöskei, »A dualismus válságperiódusa (1890-1918)«, u: András Gergely (ur.), *Magyarország története a 19. században*, Budapest, 2003., 497.

2 Kálmán Benda (gl. ur.), *Magyarország történeti kronológiája*, III. (1848-1944), Budapest, 1982., 792-793.

3 Hrvatski sabor je odobrio iznos od 100.000 forinti za pokriće troškova hrvatskog sudjelovanja na milenijskoj izložbi, a tiskan je i prigodni katalog izložbe u obliku knjige. O tome: Dinko Šokčević,

Austro-ugarskom je nagodbom još 1867. bilo utvrđeno da su »zemlje krune ugarske« (Translajtaniya) i »ostale Njeg. Veličanstva zemlje i pokrajine« (Cislajtaniya) »dvie odijeljene i podpuno neodvisne« cjeline (§. 28. ugarskog Zakonskog članka XII. iz 1867.)⁴ s granicom na rijeci Lajti (Leitha). Obje državne cjeline imale su vlastite parlamente i vlade, činile državnu zajednicu nazvanu Austro-Ugarskom, nalazile se u carinskom i trgovačkom savezu, te dijelile zajedničkoga vladara i tri zajednička područja: vanjske poslove, vojsku i zajedničke financije. Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. uređen je položaj Hrvatske i Slavonije kao autonomne pokrajine s obilježjima državnosti u sastavu ugarske polovice dvojne Monarhije. Samoupravne ovlasti »trojedne kraljevine«, zapravo samo Hrvatske i Slavonije (Dalmacija je pripadala austrijskoj polovici), obuhvaćale su ono što je predviđao i hrvatski Zakonski članak 42. iz 1861. (sudstvo, unutarnja uprava, školstvo i bogoštovlje), a sve ostalo bilo je u izravnoj nadležnosti Ugarskog sabora i mađarske vlade, u kojoj je postojao poseban ministar za Hrvatsku i Slavoniju. Rijeka je bila upravno odijeljena od Hrvatske i Slavonije, s kojom je graničila na Rječini (Sušak je pripadao Hrvatskoj), ali nije bila dijelom Ugarske, od koje je bila odvojena hrvatskim teritorijem. Zapravo su grad, kotar i luka Rijeka u sastavu Zemalja ugarske krune činili »posebno s ugarskom krunom spojeno tielo«⁵, koje je uživalo municipalnu autonomiju pod nadzorom mađarskoga guvernera kao namjesnika ugarske krune Sv. Stjepana. On je od 1896. stolovao u palači u kojoj se danas nalazi Pomorski i povijesni muzej Hrvatskoga primorja. U praksi se Rijeka obično pribrajala Ugarskoj, ali se njezin državno-pravni položaj, prema slovu i duhu Hrvatsko-ugarske nagodbe (§. 66., poznata »riječka krpica«⁶), nije mogao mijenjati bez sporazuma ugarskih i riječkih predstavnika i odgovarajućeg pristanka hrvatskih predstavnika.

O povijesnoj Hrvatskoj i Slavoniji i povijesnoj Ugarskoj u razdoblju dualizma svjedoče izdašni arhivski fondovi u Budimpešti i Zagrebu, brojni tiskani izvori i izdanja različitih vrsta, objavljeni i neobjavljeni statistički pokazatelji, novine kao osnovni medij »dugog« 19. stoljeća i raspoloživa literatura o hrvatskoj i mađarskoj povijesti na hrvatskom, mađarskom i drugim jezicima. Imajući na umu važnost prošle stvarnosti izražene u brojkama za povijesnu spoznaju, ovome je radu namijenjena uloga skromnoga pokušaja kritičkoga predstavljanja prethodno ostvarenoga komunikativnog uvida u *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune*, publikaciju koja je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća izlazila u Budimpešti na hrvatskome jeziku kao »uredovni prevod s magjarskoga izvornika«. Vodeći računa o prednostima i rizicima interpretacijskih domašaja u razumijevanju složenih aspekata hrvatsko-mađarskih

Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga, Zagreb, 2006., 171-190.

4 *Zakonik članakah zakonskih od godine 1867. i 1868. na saboru ugarskom donešenih i previšnjom sankcijom providjenih 10. Prosinca 1868.*, Zagreb, 1868., 14.

5 Ivan Bojničić (prir.), *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodi*, Zagreb, 1911., 34.

6 Mirjana Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 231.

odnosa na temelju statističkih izvora, u radu smo se s posebnom pažnjom usredotočili na nijansirano komparativno vrednovanje životnih struktura u Ugarskoj s jedne i Hrvatskoj i Slavoniji s druge strane u kontekstu proslave mađarskoga milenija.

U doba mađarskoga milenija Ugarska se u upravnom pogledu sastojala od 63 županije, a Hrvatska i Slavonija od 8 županija. Unutarnje ustrojstvo županija u Hrvatskoj i Slavoniji doživjelo je nekoliko promjena tijekom druge polovice 19. stoljeća, a posljednji je put *Zakonom ob ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarih* u veljači 1886. usklađeno s ustrojem ugarskih županija. Županija je bila područna upravna jedinica koja je imala i samoupravne ovlasti. Samoupravnu ulogu ostvarivala je Županijska skupština, a ona se redovito sastajala dvaput godišnje, u proljeće i u jesen. Polovicu njezinih članova činili su veliki poreznici prema popisu koji se radio na temelju visine cjelokupnog izravnog poreza plaćenog u županiji, a polovicu članovi koji su se birali tako da je na približno svakih 2000 stanovnika dolazio jedan birani član. Budući da je biračko pravo bilo ograničeno imovinskim cenzusom, a primjenjivale su se i odredbe poput npr. ograničenja za nepismene ljude i vojne službenike, pravo birati i biti birani imali su samo punoljetni muškarci koji su raspolagali imovinom propisane vrijednosti i na temelju toga plaćali točno utvrđenu stopu poreza. Županija je imala Upravni odbor, čiji je djelokrug obuhvaćao upravne, financijske i stegovne poslove. Postojala je i Županijska oblast: obavljala je poslove u okviru samoupravnih ovlasti županije. Na čelu Upravnog odbora bio je veliki župan, a na čelu Županijske oblasti podžupan, ujedno član Upravnoga odbora po položaju. Veliki je župan predsjedavao Županijskoj skupštini i pred njom polagao prisegu prilikom preuzimanja dužnosti, ali nije bio predstavnik područne samouprave nego vladin pouzdanik i u tom je svojstvu nadzirao cjelokupnu upravu i samoupravu u županiji (uključujući i podžupana, koji se brinuo za provedbu zaključaka Županijske skupštine). Političke opcije u hrvatsko-slavonskim županijama, izuzimajući one koje su bile vezane uz vladajuću stranku na pokrajinskoj razini, nisu mogle bitno utjecati na izbor velikoga župana jer je njega, na prijedlog bana, imenovao i razrješavao dužnosti vladar.⁷

Županije su se dijelile na kotare kao upravne jedinice u kojima je tekuće poslove obavljala kotarska oblast, a na čelu kotara bio je imenovani činovnik – kotarski predstojnik. Kotari su se dijelili na samoupravne političke općine. One su imale svoja zastupstva i poglavarstva, a najvažniji ljudi u općini bili su načelnik, bilježnik i blagajnik. Političke općine sastojale su se od jedne ili više poreznih općina kao mjesnih fiskalnih jedinica. *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune* za 1896. razlikuje velike općine, okružna bilježništva i male općine.⁸ Samo 105 od 10.648 malih općina u Ugarskoj nije bilo razdijeljeno u okružna bilježništva, sedam općina je imalo privremenu upravu prema obrascu velikih općina, 91 općina je bila pripojena

7 Božena Vranješ-Šoljan, »Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)«, u: Franko Mirošević (ur.), *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 104-108.

8 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 6.

po jednoj velikoj općini, a ukupno sedam općina dodijeljenih gradu Körmöczbányi činilo je zaseban upravni i sudbeni kotar. U Hrvatskoj i Slavoniji velikim su se općinama smatrale političke općine koje su se sastojale samo od jedne porezne općine ili jednoga naselja, a okružnim bilježništvima političke općine koje su se sastojale od više poreznih općina ili više naselja. Malim općinama smatrala su se prebivališta unutar poreznih općina koje su pripadale okružnim bilježništvima. Prebivališta u političkim općinama koje su u svome sastavu imale samo jednu poreznu općinu nisu smatrana malim općinama nego mjestima, četvrtima, selima, zaselcima, pustama, majurima ili ostalim vrstama ljudskih naseobina.

Pored upravnih kotara i samoupravnih općina postojali su i gradovi kao posebne teritorijalne jedinice s vlastitim magistratom. Gradovi su se dijelili na dvije skupine. U prvoj su bili gradovi izdvojeni iz sastava matičnih županija, uređeni poput županija i neposredno podređeni mađarskoj vladi u Ugarskoj odnosno zemaljskoj vladi u Hrvatskoj i Slavoniji. U drugoj skupini nalazili su se gradovi izlučeni iz sastava matičnih kotara, ali podvrgnuti jurisdikciji županija na čijem su se području nalazili. U Ugarskoj je 1896. bilo 25 gradova u prvoj skupini (Budimpešta, Segedin i dr.), a u Hrvatskoj i Slavoniji taj su status imala četiri grada: Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun. U drugoj skupini bilo je u Ugarskoj 106 gradova, a u Hrvatskoj i Slavoniji samo 13 gradova: Senj, Bakar, Karlovac, Sisak, Petrinja, Koprivnica, Križevci, Bjelovar, Požega, Brod na Savi (danas Slavonski Brod), Srijemska Mitrovica, Srijemski Karlovc i Petrovaradin. Pretežno su to bili bivši slobodni kraljevski gradovi ili bivši vojno-krajiški komuniteti.

Zemlje ugarske krune dijelile su se i na nekoliko regionalnih cjelina prema geografskim obilježjima: lijeva obala Dunava, desna obala Dunava, kraj između Dunava i Tise, desna obala Tise, lijeva obala Tise, kraj između Tise i Moriša, Erdelj, Rijeka i Hrvatska i Slavonija. Prvih sedam regija, uključujući i Erdelj, nalazilo se u Ugarskoj. Rijeka je bila jurisdiksijsko područje *per se* (corpus separatum), dok se Hrvatska i Slavonija razlikovala od ostalih regija svojim posebnim državno-pravnim statusom. Iako je Hrvatsko-ugarska nagodba propisivala da su »kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij i u pogledu nutarnjih svojih poslova vlastito zakonodavstvo i autonomnu vladu«⁹, u Hrvatskoj i Slavoniji su čak i poslovi u samoupravnoj nadležnosti posredno ovisili o volji mađarske vlade jer je ona određivala koje će autonomne zakone Hrvatskog sabora vladar potvrditi. Bogoslav Šulek je u vezi s tim zapazio da »sve, što se od naše vlade podnosi kruni na potvrdu ili potpis, ide onamo preko hrvatskoga ministra u Budimpešti, koji je član ministarskoga vieća, a odgovoran samo ugarskomu saboru. U ministarskom vieću se sve to onda rešeta i što ministrom nije po čudi, vraća se banu s primjetbom, da se to nemože podneti kruni, već neka ovo ono promieni«.¹⁰

9 Ivan Bojničić (prir.), *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodi*, Zagreb, 1911., 30-31.

10 Bogoslav Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, Zagreb, 1883., 186-187.

Regionalne razlike u gospodarskom i socijalnom razvoju Austro-Ugarske kao cjeline bile su u to doba značajne, a slično je bilo i unutar Zemalja ugarske krune. Povijesne pokrajine u Cislajtaciji (Donja i Gornja Austrija, Salzburg, Štajerska, Tirol, Voralberg, Koruška, Kranjska, Gorica, Gradiška, Istra, Češka, Moravska, Šleska, Galicija, Bukovina i Dalmacija) imale su svoj pandan u statističkim regijama Translajtacije. Najrazvijeniji dio Austro-Ugarske bila je Donja Austrija sa Bečom kao središtem, a najnerazvijeniji je bila Dalmacija. Razlike između pojedinih dijelova Austro-Ugarske bile su goleme i to u čitavom nizu pokazatelja, od razlika u vjerskom i etničkom sastavu stanovništva do gospodarske razvijenosti, izgrađenosti prometne mreže, gustoće naseljenosti, stupnja urbanizacije i razine pismenosti. Obilježja europske jezgre i periferije izmjenjivala su se na putanji klatna od zapada prema istoku Austro-Ugarske, te se zaostajanje u razvoju pojedinih dijelova te europske poluperiferije nije uspjelo prevladati, pa čak ni znatnije pokrenuti s mrtve točke do kraja postojanja dvojne Monarhije.

Svi podaci koji se donose u ovome radu pokazuju da su Hrvatska i Slavonija u praktično svim pokazateljima na začelju ljestvice u odnosu na ostale regije Zemalja ugarske krune.¹¹ Pri tome je možda ključnu ulogu imalo to što je u okvir Hrvatske i Slavonije početkom 1880-ih godina uključena Hrvatsko-slavonska Vojna krajina, gotovo isključivo agrarna zemlja. Recentna domaća i inozemna literatura¹² donosi procjene veličine BDP-a u Zemljama ugarske krune od 1870. do 1913. godine. Ti pokazatelji potvrđuju činjenicu da su Hrvatska i Slavonija bile na začelju i prema razini BDP-a po stanovniku:

11 Pri tomu je usporedba Rijeke u mnogočemu kamuflirana budući da je zapravo riječ o samo jednom gradu, a druge statističke regije Zemalja ugarske krune, sastavljene od pet do 15 županija, obuhvaćaju i po više desetaka gradova.

12 Vladimir Stipetić, »Stanovništvo i bruto domaći proizvod Hrvatske (1500-1913) u kontekstu najnovijeg rada Angusa Maddisona«, *Anali Dubrovnika* 41 (2003): 91-156; David F. Good & Tongshu Ma, »The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870-1989«, *European Review of Economic History* (Cambridge 1999), 2, 103-137; Max Stephan Schulze, »Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy«, *European Review of Economic History* (Cambridge 2000), 4, pp. 311-340; Max Stephan Schulze, »Origins of catch-up failure: Comparative productivity growth in the Habsburg Empire, 1870-1910«, *European Review of Economic History* (Cambridge 2007), 11, 189-218; Max Stephan Schulze, »Regional GDP and Market Potential in Austria-Hungary, 1870-1910«, *LSE Working Paper in Economic History*, London, 2007., 1-36.

Tablica 1 Razina BDP-a u statističkim regijama Zemalja ugarske krune u usporedbi s (nekim) regijama zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću u razdoblju 1870-1910. prema cijeni dolara iz 1990.

Teritorij	BDP po stanovniku 1870.	BDP po stanovniku 1890.	BDP po stanovniku 1910.	Rast 1870.-1890.	Rast 1890.-1910.
Lijeva obala Dunava (Požun)	1033,6	1304,6	1651,2	26,2	26,57
Desna obala Dunava (Šopron)	940,2	1254,6	1632,3	33,4	30,1
Međurječje Dunav – Tisa (Budimpešta)	1279,2	1589	2190,9	24,2	37,88
Desna obala Tise (Munkačevo)	999,6	1279	1647,6	27,95	28,82
Lijeva obala Tise (Debrecin)	895,1	1122	1463,6	25,35	30,45
Međurječje Tisa – Maroš (Temišvar)	913,7	1171	1517,6	28,16	29,6
Erdelj (Koložsvár)	843,9	1087,7	1419	28,89	30,46
Hrvatska-Slavonija (Zagreb)	772,1	1028,8	1323,8	33,25	28,67
Donja Austrija (Beč)	2578,2	2656,8	3343,3	3,05	25,84
Zemlje zastupane u Carevinskom vijeću	1449,6	1627,8	2130	12,29	30,85
Zemlje ugarske krune	961,3	1240	1636,8	28,99	32
Austro-Ugarska	1238,6	1464	1921,7	18,2	31,26
Dalmacija	758,5	847,56	932,9	11,74	10,07

Prema: Max Stephan Schulze, "Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy", *European Review of Economic History* (Cambridge 2000), 4, pp. 311–340; Max Stephan Schulze, "Origins of catch-up failure: Comparative productivity growth in the Habsburg Empire, 1870–1910", *European Review of Economic History* (Cambridge 2007), 11, 189-218; Max Stephan Schulze, "Regional GDP and Market Potential in Austria-Hungary, 1870-1910", *LSE Working Paper in Economic History*, London, 2007., 1-36.

Ipak su se Hrvatska i Slavonija prema rastu BDP-a nalazile na drugom mjestu u usporedbi s ostalim regijama Zemalja ugarske krune (prva je bila desna obala Dunava, a ravnica između Dunava i Tise bila je treća). Metode izračuna razlikuju se od autora

do autora, zbog čega procijenjeni rast hrvatsko-slavonskoga BDP-a po stanovniku varira od 1,36% do 1,96% godišnje, ali su stope rasta prema svim procjenama bile na najvišoj razini u odnosu na ostale regije.¹³ Pri tomu su Hrvatska i Slavonija i dalje ostale nerazvijenije od Ugarske, iako su smanjile razliku u odnosu na ostale regije u Ugarskoj. Razine stope BDP-a po stanovniku prema regijama pokazuju izrazitu koncentraciju gospodarskih djelatnosti u središnjoj regiji Ugarske (kraj između Dunava i Tise), ali i u zapadnim regijama (lijeva i desna obala Dunava). Tu se nalazilo 42,5% stanovništva Zemalja ugarske krune, ali čak 54% zaposlenih u industriji, 55% zaposlenih u trgovini, 65,5% zaposlenih u kreditnim djelatnostima i 56,9% zaposlenih u prometu. Osim toga, radilo se o regijama koje su ostvarivale 47,7% BDP-a Zemalja ugarske krune i imale više od 50% pismenog stanovništva oba spola (sve regije u Ugarskoj imale su više od 50% pismenog muškog stanovništva iznad šest godina starosti). Blizu njih je bila i desna obala Tise, a sve ostale regije (ne računajući Rijeku) u gotovo svim pokazateljima bile su ispod zajedničkog prosjeka svih regija.

U različitim regionalnim sredinama radile su potkraj 19. stoljeća meteorološke postaje, koje su bilježile klimatske pojave. Mjerile su tlak zraka, temperaturu, vlažnost, naoblaku, oborine, smjer i jačinu vjetera i slično. Osobito su zanimljivi podaci o prosječnoj temperaturi u siječnju i srpnju. Tako je prosječna siječanjska temperatura u prvoj polovici 1890-ih godina iznosila u Budimpešti $-4,6^{\circ}\text{C}$, u Zagrebu $-2,9^{\circ}\text{C}$, a u Rijeci $+3,4^{\circ}\text{C}$. Za to je vrijeme prosječna srpanjska temperatura iznosila u kontinentalnoj Budimpešti $+21^{\circ}\text{C}$ i Zagrebu $+21,6^{\circ}\text{C}$, a u primorskoj Rijeci $+23,3^{\circ}\text{C}$.¹⁴ Drugim riječima, zime su u Panoniji bile osrednje hladne, a ljeta ugodna i manje topla nego danas.

Površina Ugarske iznosila je 279.759 km², a površina Hrvatske i Slavonije 42.531 km². Ugarska je 1890. imala 15,231.527 žitelja, a Hrvatska i Slavonija 2,201.927 žitelja. Površina grada i kotara Rijeke iznosila je 20 km² i na tom je području 1890. popisano 30.337 žitelja. Ugarska je bila 6,5 puta teritorijalno veća od Hrvatske i Slavonije sa 6,9 puta brojnijim stanovništvom. Ukupno su Zemlje ugarske krune, prema popisu iz 1890., imale 17,463.791 žitelja. U taj je zbroj, uz građansko (civilno), uračunato i vojničko žiteljstvo, koje su činile osobe u djelatnoj vojnoj službi, budući da je ono, u odnosu na građansko žiteljstvo, bilo razmjerno malobrojno. Osim što je Ugarska površinom i brojem stanovnika bila višestruko veća od Hrvatske i Slavonije, i prosječna gustoća naseljenosti bila je u Ugarskoj veća nego u Hrvatskoj i Slavoniji, neovisno o tome što Ugarska tada još nije bila »točno izmjerena«.¹⁵

13 Te visoke stope rasta hrvatska historiografija dosada je jedva uočila, a objašnjenje još nije ponudila. Ovdje možemo samo pretpostaviti da je vjerojatno aktivacija resursa Vojne krajine kao i izgradnja riječke pruge bila ključna u pokretanju toga trenda. Dalmacija je istodobno bila posljednja pokrajina Austro-Ugarske prema stopi rasta BDP-a (kao i BDP-a po stanovniku) pa se njezin zaostatak za razvijenijim dijelovima Monarhije u razdoblju od 1870. do 1913. čak i povećao.

14 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 12-15.

15 *Ibid.*, 25.

Budući da se u to doba u cijeloj Europi više ljudi rađalo nego umiralo,¹⁶ prirodni je prirast broja stanovnika u Zemljama ugarske krune, i u gradu i na selu, imao pozitivan predznak i kretao se oko 1% godišnje, tj. iznosio je nešto više od 10% u desetogodišnjem razdoblju. Omjer između muškaraca i žena bilo je ujednačen, a žene su blago prevladavale. Budući da je obitelj bila osnovna društvena jedinica, a pojedinačna egzistencija više iznimka nego pravilo, približno dvije trećine muških i ženskih osoba starijih od 16 godina bilo je u braku. Istodobno je nešto više od polovice svih žitelja bilo mlađe od 24 godine života, a starijih od 70 godina bilo je jedva nešto više od 2%. Stanovništvo je bilo pretežno domaće. Prostorna pokretljivost u smislu promjene prebivališta bila je prilično slabo izražena. Izrazita većina stanovnika živjela je u rodnome mjestu ili kraju. Državljanstvo je u Zemljama ugarske krune bilo zajedničko, tj. državljanstvo ugarske krune ili ugarsko-hrvatsko državljanstvo. Unutar zajedničkoga državljanstva razlikovala se zavičajna pripadnost Hrvatskoj i Slavoniji u odnosu na zavičajnu pripadnost Ugarskoj ili Rijeci. Austrijskih državljanina, tj. državljana Zemalja i krunovina zastupanih u Carevinskom vijeću u Beču ili austrijske polovice Austro-Ugarske, bilo je u Zemljama ugarske krune malo, a još je manje bilo »pravih« stranaca, tj. državljana trećih zemalja.

Većina stanovnika u Ugarskoj živjela je 1890. u seoskim općinama ili gradovima s više od 1000 stanovnika, a u Hrvatskoj i Slavoniji u mjestima s manje od 1000 stanovnika. Iako je većina gradova u Zemljama ugarske krune bila u usponu, samo je ugarski glavni i prijestolni grad Budimpešta sa svojih 491.938 stanovnika jedini bio pravi imperijalni velegrad. Drugi su gradovi imali manje od 100.000 stanovnika, među njima i hrvatsko-slavonski pokrajinski glavni grad Zagreb sa samo 37.529 stanovnika.¹⁷ Ostali veći gradovi u Ugarskoj uglavnom su se nalazili u središnjoj regiji između Dunava i Tise (Segedin, Subotica, Hódmező-Vásárhely, Kecskemét) i na lijevoj obali Tise (Debrecin, Arad i Veliki Varadin) ili u ostalim regijama (Požun, Temišvar, Kolozsvár, Pečuh, Miškolc i Košice).

16 Razdoblje je to demografske tranzicije u cijeloj Europi, pa tako i u Zemljama ugarske krune. Usp. Nikola Anušić – Božena Vranješ-Šoljan, »Društvenopovijesna uvjetovanost razdoblja početne demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji«, *Historijski zbornik*, LX (2007), 83-101.

17 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 26-28 (u navedene podatke o broju gradskog stanovništva nije uračunato »vojničko žiteljstvo«).

Tablica 2 – Broj stanovnika većih gradova Zemalja ugarske krune prema popisu iz 1890.

	Grad	Broj stanovnika prema popisu iz 1890. godine	Pripadnost statističkoj regiji
Slobodni kraljevski gradovi	Budimpešta	491.938	Dunav-Tisa
	Segedin	85.569	Tisa-Maroš
	Subotica	72.737	Dunav-Tisa
	Debrecin	56.940	Lijeva obala Tise
	Hódmező-Vásárhely	55.475	Dunav-Tisa
	Požun	52.411	Desna obala Dunava
	Kecskemét	48.493	Dunav-Tisa
	Arad	42.052	Tisa-Maroš
	Temišvar	39.884	Tisa-Maroš
	Veliki Varadin	38.557	Lijeva obala Tise
	Pečuh	34.067	Desna obala Dunava
	Kolozsvár	32.756	Erdelj
	Zagreb	37.529	Hrvatska i Slavonija
	Košice	28.884	Lijeva obala Dunava
Rijeka	29.494	“Corpus separatum”	
Trgovišta	Miškolc	30.408	Lijeva obala Tise
	Brašov	30.739	Erdelj
	Kis-Kuhn-Félegyháza	30.326	Dunav-Tisa

Prema: A magyar korona országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891 durchgeführten Volkszählung, I, Budapest 1893., 71-85.

Glavinu žitelja u Zemljama ugarske krune, prema vjerskoj pripadnosti i opredjeljenju, činili su rimokatolici. Pritom je u konfesionalno heterogenoj Ugarskoj 1890. popisano samo 47,84% rimokatolika. Istodobno je u konfesionalno homogenijoj Hrvatskoj i Slavoniji evidentirano 71,03% rimokatolika. Od drugih vjeroispovijesti u Ugarskoj je bilo najviše protestanata i kalvinista (zajedno 23,42%), a u Hrvatskoj i Slavoniji najviše pravoslavaca (25,95%). Židova je u Ugarskoj bilo postotkom približno četiri puta više nego u Hrvatskoj i Slavoniji. Zastupljenost pripadnika ostalih vjeroispovijesti u Zemljama ugarske krune bila je zanemariva.¹⁸ U Ugarskoj je rimo-

18 Rimokatolici su u Ugarskoj bili Mađari, Slovaci, Nijemci, Hrvati (među njima i Bunjevci) i Poljaci. Grkokatolika je najviše bilo među Rumunjima i Rusinima/Ukrajincima. Pravoslavci su bili većina Rumunja, Srbi i mnogi Rusini/Ukrajinci. Kalvinisti su mahom bili Mađari, protestanti ili luterani Nijemci, pojedini Slovaci i Mađari, a unitarci najčešće Mađari. Slično je bilo i u Hrvatskoj i Slavoniji.

katolička crkva bila organizirana u tri nadbiskupije (Esztergom, Eger i Kalocsa) s benediktinskom opatijom u Pannonhalmi (u rangu biskupije), grkokatolička u dvije nadbiskupije, a pravoslavna (»grčko-istočna«) crkva u dvije mitropolije, od kojih je jedna bila rumunjska u erdeljskom Sibiru (Nagyszeben, danas Sibiu). U Ugarskoj su svoje crkve i dušobrižnike imali i protestanti ili luterani, kalvinisti i unitarci (sljedbenici reformacijske sljedbe koja je poricala učenje o Presvetom Trojstvu), a Židovi su imali bogoštovne općine s rabinima i sinagogama. Rimokatolička crkva u Hrvatskoj i Slavoniji bila je organizirana u Zagrebačkoj nadbiskupiji kao hrvatsko-slavonskoj crkvenoj pokrajini s dvije područne rimokatoličke dijeceze (Senj i Đakovo) i jednom grkokatoličkom dijecezom (Križevci). Pravoslavne eparhije u Plaškom (odnosno Karlovcu) i Pakracu potpadale su pod mitropoliju u Srijemskim Karlovcima. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je i protestantskih crkvi i židovskih bogoštovnih općina. Crkvene hijerarhije imale su stabilnu vjerničku bazu: vjerskih prijelaza i osoba bez vjere, kako u Ugarskoj tako i u Hrvatskoj i Slavoniji, bilo je razmjerno malo.

Tablica 3 Stanovništvo Zemalja ugarske krune prema vjeroispovijesti (statističke regije) prema popisu stanovništva 1890.

Teritorij	Prema vjeroispovijesti							
	Rimokatolici	Grkokatolici	Pravoslavni ("Grko-istočni")	Evangelici (augsbuška konfesija)	Reformirani (helvetska konfesija)	Unitarci	Židovi	ostali
Lijeva obala Dunava (Požun)	76,98	0,03	0,02	15,22	2,83	0,00	4,91	0,01
Desna obala Dunava (Sopron)	74,88	0,02	0,56	8,78	12,14	0,02	3,56	0,04
Međurječje Dunav – Tisa (Budimpešta)	66,57	0,51	5,04	5,48	15,75	0,03	6,44	0,18
Desna obala Tise (Munkačevo)	42,06	23,66	0,05	8,09	18,27	0,00	7,87	0,00
Lijeva obala Tise (Debrecin)	13,68	28,77	9,94	5,47	34,84	0,02	7,24	0,04
Međurječje Tisa – Maroš (Temišvar)	36,20	2,76	52,88	2,96	3,43	0,01	1,65	0,11

Erdelj (Kološvar)	12,65	28,14	30,87	9,27	14,57	2,64	1,74	0,12
Hrvatska-Slavonija (Zagreb)	71,03	0,57	25,93	1,09	0,56	0,00	0,79	0,03
Rijeka	96,57	0,05	0,49	0,76	0,33	0,00	1,66	0,14
Ugarska	47,84	10,94	13,64	7,80	14,62	0,41	4,67	0,08
Zemlje ugarske krune	50,84	9,61	15,17	6,94	12,83	0,36	4,18	0,07

Prema: *A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891 durchgeführten Volkszählung*, I, Budapest 1893., 161-177.

Kraljevina Ugarska bila je, u odnosu na kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, uvelike složena i s obzirom na nacionalni sastav stanovništva. Iako su u razdoblju dualizma svi stanovnici Ugarske smatrani Mađarima kao »političkim narodom«, prema »materinskom jeziku« kao popisnom kriteriju etničkih je Mađara u Ugarskoj 1890. bilo samo 48,61%, tj. pojedinačno su imali relativnu većinu, ali ih je bilo manje od polovice ukupnoga broja žitelja. Među ugarskim stanovnicima, koji nisu bili etnički Mađari, najviše je bilo Nijemaca, Slovaka i Rumunja. Istodobno je mađarskim jezikom vladalo samo 13,86% ugarskih žitelja koji nisu bili Mađari.¹⁹ To znači da mađarski jezik nije poznavalo nešto više od trećine svih žitelja u Ugarskoj, gdje je taj jezik bio u službenoj uporabi (ne računajući pravo nemađarskih »narodnosti«, prema Zakonu o narodnostima iz 1868., na uporabu vlastitoga jezika na nižim razinama crkve, škole i uprave u mjestima u kojima su bili većinsko stanovništvo). U Hrvatskoj i Slavoniji, prema izračunu na temelju podataka o »materinskom jeziku«, 1890. živjelo je 62,19% Hrvata, 25,71% Srba i 12,1% pripadnika ostalih naroda.²⁰

19 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 38. Zanimljivo je usporediti ove podatke s materinskim jezikom nemađara koji vladaju mađarskim: 25,16% osoba s materinskim njemačkim znalo je mađarski, kao i 12% osoba s materinskim slovačkim, 6,95% s rumunjskim, 7,33% ukrajinskim, 17,48% hrvatskim i 11,12% srpskim. Usp. podatke iz popisa stanovništva 1890. godine u »A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei«, *Magyar statisztikai közlemények új folyam*, I, Budapest, 1893., 178-222.

20 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune* jedna je od rijetkih publikacija te vrste s odvojeno iskazanim podacima o Hrvatima i Srbima i hrvatskom i srpskom jeziku. U drugim izdanjima statističke naravi, na prijelazu stoljeća, ti su podaci obično skupno iskazani, zbog čega je pri utvrđivanju nacionalnog sastava najčešće potrebno kombinirati podatke o jezičnim kompetencijama stanovnika s podacima o njihovoj vjerskoj pripadnosti.

Pri tome treba znati da je službena ugarska statistika iskazivala podatke o materinskom jeziku drugačije od službene hrvatsko-slavonske statistike. Jer dok je potonja u svojim izvještajima i publikacijama poznavala samo stanovnike kojima je materinski jezik bio hrvatski ili srpski, ugarska

je statistika (u skladu s vlastitim viđenjem položaja manjina) iskazivala znatno šarolikije stanje, budući da je poznavala hrvatski materinski jezik, srpski materinski jezik, ali i bunjevački, šokački, ilirski, dalmatinski, bošnjački itd. Posljedica toga je da je metodologija izračuna broja Hrvata i broja Srba u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji prilično drugačija. U Ugarskoj podaci o materinskom jeziku svakako omogućuju jasnu distinkciju Hrvata i Srba (pri čemu poklapanje podataka o materinskom jeziku i vjeroispovijesti znači da je 99% katolika Hrvata i 1% katolika Srba, odnosno obrnuto 99% pravoslavaca Srba i 1% pravoslavaca Hrvata). No, u Hrvatskoj i Slavoniji situacija je znatno kompliciranija.

Popisni podaci u Hrvatskoj i Slavoniji uvijek su iskazivani zbirno u kategoriji »hrvatski ili srbski materinski jezik«, pri čemu se brojem Hrvata smatrao broj katolika s tim materinskim jezikom, a brojem Srba broj pravoslavaca s tim materinskim jezikom. U Hrvatskom državnom arhivu sačuvani su popisni svotnici nastali prilikom obrađivanja podataka iz popisa 1890., u kojima su podaci o materinskom jeziku iskazani posebno za hrvatski, a posebno za srpski materinski jezik. Pri tome broj onih kojima je srpski materinski jezik ni približno ne doseže broj pravoslavnih stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji. Od 550.115 pravoslavaca njih 356.539 izjasnilo se da im je srpski materinji jezik, a 192.531 da im je hrvatski materinji jezik (što obuhvaća hrvatski, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski itd.), dok je ostatak izjavio da mu je materinji jezik »ciganski«, rumunjski, mađarski, njemački, rusinski, bugarski itd. Također su 2424 rimokatolika izjavili da im je srpski materinski jezik, uglavnom u Srijemskoj županiji. Ovi statistički podaci pokazuju da je gotovo nemoguće odvojiti broj Hrvata od broja Srba, čak ni na temelju usporedbe vjeroispovijesti i materinskog jezika, a da se ne učini »nasilje« nad 192.531 pravoslavcem koji su se opredijelili za hrvatski, hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski materinski jezik.

Nije nam poznato kako, zašto i pod kojim okolnostima je došlo do ovih razlika u popisnim metodologijama, ali je to sasvim sigurno bila posljedica političkih i ideoloških uvjerenja onodobnih vladajućih političkih elita u Budimpešti i Zagrebu. Ako tome dodamo i da je statistički vrlo nedorečeno bilo i iskazivanje broja Židova i broja Roma, sasvim je jasno da podatke o nacionalnom sastavu stanovništva iz toga doba treba uzimati sa znanstvenim oprezom. Marko Rimac, »Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu stanovništva iz 1890. godine«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU*, vol. 25, Zagreb, 2007., 225-294.

Na razini pretpostavke možemo reći kako bi činjenica da su u mađarskoj službenoj statistici Šokci i Bunjevci pribrajani Srbima mogla ukazivati da je pokušaj razdvajanja hrvatskoga i srpskoga jezika u popisnim kategorijama popisa stanovništva 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji bio inspiriran sličnim motivima Khunenova režima. Cilj je bio povećanje broja i udjela Srba u Hrvatskoj i Slavoniji na račun Hrvata. A kako je stvarno popisani broj bio zapravo u korist Hrvata (jer se kudikamo više pravoslavaca izjasnilo da im je hrvatski materinski jezik nego što je bilo katolika koji su izjavili da im je materinski jezik srpski, uz to što izgleda da Šokaca i Bunjevaca nije bilo u Hrvatskoj i Slavoniji ili su oni bili pribrajani Hrvatima, a nije nemoguće ni da se onih 2424 rimokatolika srpskoga materinskoga jezika zapravo opredijelilo za »šokački« materinski jezik), naknadno se valjda odustalo od toga da se uskladi popisna metodologija u Hrvatskoj i Slavoniji s onom u Ugarskoj. Moguće je i to da je inzistiranje na hrvatsko-srpskom jeziku u Hrvatskoj i Slavoniji nastalo kao protuteža mađarskim statističkim zavrzlama (da baš ne kažemo manipulacijama), u smislu »zajedno nas je više« (Hrvata i Srba), a prevladavajućoj struji hrvatske politike majorizacija postotka Hrvata nad postotkom Srba nije bila cilj, jednako kao što joj nije bilo u interesu zaoštavanje hrvatsko-srpskih odnosa.

Tablica 4 Stanovništvo Zemalja ugarske krune prema materinskom jeziku 1890. godine

Teritorij	Prema materinskom jeziku							
	Mađari	Nijemci	Slovaci	Rumunji	Rusini/Ukrajinci	Hrvati	Srbi	Ostali
Lijeva obala Dunava (Požun)	27,64	8,42	63,05	0,01	-	0,09	0,01	0,78
Desna obala Dunava (Sopron)	68,48	21,09	0,65	0,02	-	6,09	0,71	2,96
Međurječje Dunav – Tisa (Budimpešta)	73,26	14,57	3,24	0,07	0,34	0,12	7,56	0,84
Desna obala Tise (Munkačevo)	44,92	7,91	32,11	0,02	14,02	0,02	-	1,00
Lijeva obala Tise (Debrecin)	59,18	3,80	3,54	25,43	7,58	0,02	-	0,45
Međurječje Tisa – Maroš (Temišvar)	17,25	22,06	2,21	41,04	0,02	0,52	14,00	2,90
Erdelj (Kološvar)	31,00	9,67	0,08	56,72	0,02	0,02	0,01	2,48
Hrvatska-Slavonija (Zagreb)	3,15	5,87	0,62	0,13	0,17	62,19	25,71	2,66
Rijeka	3,60	5,07	0,08	0,04	0,01	36,52	0,10	54,58
Ugarska	48,61	13,14	12,53	17,11	2,51	1,21	3,27	1,62
Zemlje ugarske krune	42,82	12,19	11	14,91	2,2	15	0,54	1,34

Prema: *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891 durchgeführten Volkszählung*, I, Budapest 1893., 178-222.

Budući da je službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji, prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, bio izrijekom hrvatski, udio poznavatelja mađarskoga jezika iznosio je ondje 1890. jedva 1,62%, ne računajući etničke Mađare, nastanjene pretežno u Slavoniji, kojih je tada bilo 3,15%. To znači da je mađarizacija u Hrvatskoj i Slavoniji, u mjeri u kojoj je u to doba dolazila do izražaja, imala više obilježje političke majorizacije nego jezične asimilacije. U Rijeci je 1890. bilo 96,58% rimokatolika, no ona je zbog svoga

specifičnog političkog statusa i povijesnoga nasljeđa u etničkom smislu bila vrlo izmiješana sredina. Postotak onih koji nisu bili Hrvati bio je u Rijeci čak veći od postotka Hrvata. Od toga je bilo samo 14,12% Talijana, a u ostalim slučajevima radilo se o ostacima višestrukih predmodernih identiteta (npr. izjašnjavanje ljudi kao »iliraca« ili »dalmatina«). Osim toga, u Rijeci je 1880-ih godina zabilježen uvjerljivo najveći porast broja poznavatelja mađarskoga jezika među mnogim žiteljima kojima to nije bio »materinski jezik« (udio etničkih Mađara u Rijeci iznosio je 1890. samo 3,60%).²¹

Tablica 5 Pojedine etno-jezične skupine stanovništva Zemalja ugarske krune prema vjeroispovijesti 1890.

Vjeroispovijest	Prema materinskom jeziku							
	Mađari	Nijemci	Slovaci	Rumunji	Rusini/Ukrajinci	Hrvati i Srbi	Slovenci	Ostali
Rimokatolici	56,85	67,38	69,79	0,32	0,66	61,9	78,41	65,62
Grkokatolici	2,42	0,06	5,16	37,46	98,77	0,41	0,01	12,51
Pravoslavni ("Grko-istočni")	0,26	0,07	0,04	61,9	0,23	37,36	0,01	13,59
Evangelici (augšburška konfesija)	4,18	19,66	23,67	0,05	0,01	0,02	21,47	1,35
Reformirani (helvetska konfesija)	29,26	1,29	0,59	0,04	0,01	0,03	0,05	4,6
Unitarci	0,82	0	0	0,01	0	0	0	0,29
Židovi	6,12	11,49	0,7	0,21	0,31	0,2	0,05	1,27
Ostali	0,09	0,05	0,05	0,01	0,01	0,08	0	0,77

Prema: *A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891 durchgeführten Volkszählung*, I, Budapest 1893., 178-222.

Većina stanovnika u Zemljama ugarske krune, više u Hrvatskoj i Slavoniji nego u Ugarskoj, bavila se u to doba poljoprivredom i živjela od te gospodarske grane. Samo je u Rijeci kao lučkom gradu bilo najviše zaposlenih u industriji i prometu. Osnovicu ugarskoga i hrvatsko-slavonskoga društva u to vrijeme činili su seljaci, građani, plemići, radnici i inteligencija. Među njima su sve manje vrijedile razlike prema

²¹ *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 39.

podrijetlu i rođenju, a sve više su dolazile do izražaja razlike prema vrsti zanimanja i imovinskom stanju.

Budući da je obitelj bila zakonom priznata kao osnovna društvena jedinica, djeca su dolazila na svijet u bračnim zajednicama, iako je bilo i izvanbračnih (»nezakon-skih«) poroda, a brakovi su u pravilu prestajali smrću jednog od supružnika i samo iznimno razvodom (više u Ugarskoj nego u Hrvatskoj i Slavoniji). Budući da je ugarsko i osobito hrvatsko-slavonsko društvo još bilo uvelike agrarno, najviše je vjenčanja po mjesecima u godini bilo u veljači (prije korizme) i studenome (mjesecu s najviše zaliha hrane). U bračne vode ulazili su najčešće mladi parovi: mladići od 20 do 30 godina i djevojke do 20 godina života. Pri sklapanju braka vodilo se računa i o konfesionalnoj pripadnosti: udio zaručnika i zaručnica različitih vjeroispovijesti u Zemljama ugarske krune bio je manji od 10% (mješoviti brakovi bili su nešto češći u Ugarskoj nego u Hrvatskoj i Slavoniji), a djeca potekla iz tih brakova odgajana su, ovisno o uvriježenim navadama ili sporazumu supružnika, u vjeri oca ili majke. Udio blizanaca u postotku živorođene djece bio je neznatan, ali je smrtnost male djece još bila izrazito velika. Gotovo polovica svih smrtnih slučajeva 1896. odnosila se na smrt djece u dobi do pet godina starosti.²²

Usporedno s porastom ukupnoga broja stanovnika i povećavanjem broja gradskih žitelja, iseljavanje iz Zemalja ugarske krune u druge dijelove Austro-Ugarske ili u inozemstvo postalo je potkraj 19. stoljeća znatno frekventnije od useljavanja iz drugih dijelova Austro-Ugarske ili iz inozemstva u Zemlje ugarske krune. Zbog toga su i slučajevi otpusta iz državljanstva u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji bili u to vrijeme češći od slučajeva primanja u državljanstvo. Budući da je porast domaćega stanovništva bio brži od gospodarskog i društvenog preobražaja, fenomen iseljavanja u modernom razdoblju služio je kao jedan od glavnih izlaza u borbi za opstanak »viška stanovnika«. Iseljenici iz Zemalja ugarske krune odlazili su tada u značajnom broju, osobito preko velikih njemačkih luka Hamburg i Bremen, izvan Europe u različite prekomorske zemlje, najčešće u Sjedinjene Američke Države.

Zdravstveno osoblje činili su liječnici, ranarnici (kirurzi), primalje (babice) i lje-karnici. U Zemljama ugarske krune bilo je 1896. ukupno 387 bolnica, od toga 350 u Ugarskoj, 35 u Hrvatskoj i Slavoniji i dvije u Rijeci. U Budimpešti je postojao i Pasteurov zavod za liječenje bjesnoće.²³ Zdravstvo je podlijegalo uredovnom nad-zoru u smislu istraživanja živežnih namirnica i predmeta štetnih zdravlju, nadzora nad djecom, ispitivanja učilišta i ostalih javnih prostorija, kao i pregledavanja posto-jećih stambenih jedinica (napose pretrpanih stanova, stanova u podrumu i ostalih nezdravih stanova), ali i kuća u novogradnji. U ozračju europskoga pokreta za javno zdravlje i bakteriološke revolucije tijekom druge polovice 19. stoljeća sustavno su i s dosta uspjeha provedena cijepljenja i docjepljivanja djece protiv boginja. Najvažnija lječilišta u Zemljama ugarske krune nalazila su se u Ugarskoj. Posjećivali su ih stalni

²² Ibid., 53.

²³ Ibid., 101.

kupališni gosti i gosti u prolazu, uglavnom domaći ljudi i rijetki stranci. Sudeći prema broju posjetitelja, u Hrvatskoj i Slavoniji je najpopularnije lječilišno odredište bilo Topusko.²⁴ U to doba ljudi su uglavnom umirali od starosti i bolesti. Ubojstva, samoubojstva, nezgode i drugi uzroci nasilne smrti bili su razmjerno rijetki. Među bolestima od kojih se tada najviše umiralo (zarazne bolesti i bolesti dišnih putova, bolesti probavnoga trakta, bolesti živčanog sustava itd.) vodeću su ulogu imale zarazne bolesti, osobito tuberkuloza i difterija. Zastupljena je bila i tzv. egipatska bolest očiju (trahom), tj. virusna bolest spojnice i rožnice oka, nezgodna i zbog toga što se u sklopu medicinskih nastojanja toga doba tek naslućivalo postojanje virusa. Slijepih, gluhonijemih, umobolnih i slaboumnih osoba, dakle pojedinaca s nekom urođenom ili stečenom tjelesnom ili duševnom manom, bilo je u razmjerno malom broju i u Ugarskoj i u Rijeci, jednako kao i u Hrvatskoj i Slavoniji.

Prosječne stambene prilike u Zemljama ugarske krune bile su skromne. Većina zgrada bile su privatne kuće za stanovanje i to na selu, gdje je živjela i većina stanovnika. One su uglavnom bile prizemnice, građene najčešće od drva ili građe pomiješane s drvom, pokrivene pretežno trstikom ili slamom. Sastojale su se u pravilu samo od sobe i kuhinje. Ostalih prostorija bilo je samo u malom broju kuća. U manjim gradovima prevladavale su zidane prizemnice, katnice i dvokatnice. Trokatnica i četverokatnica bilo je u srednjim i većim gradovima, dok su višekratnice čak i u velikim gradskim aglomeracijama bile rijetke. Bilo je i stanova u »nahižju« (potkrovlju), a u Budimpešti se 327 stanova 1896. nalazilo na dunavskim lađama.²⁵

Osnovna gospodarska djelatnost u to vrijeme bila je poljoprivreda. Većina stanovnika u Zemljama ugarske krune, više u Hrvatskoj i Slavoniji nego u Ugarskoj, bavila se poljoprivredom i živjela od nje. Budući da su se kućne zadruge ubrzo raspadale, među ostalim i zbog toga što je građanski pravni sustav poznavao samo individualno pravo vlasništva nad imovinom, najviše je bilo sitnih posjednika, potomaka nekadašnjih feudalnih podložnika sa selišnim udjelima na rustikalnim dijelovima bivših vlastelinstava, a uz njih i članova njihovih obitelji kao pomoćnih radnika u poljoprivredi.²⁶ Ne računajući zemljišne zajednice i imovne općine, koje su kolektivno upravljale šumama i pašnjacima u mjeri u kojoj se radilo o zajedničkim dobrima seoske zajednice, među posjedima ograničena prometa spomena su vrijedni fideikomisarni i komposesoratski posjedi. Fideikomisarnim posjedima

24 Ibid., 85.

25 Ibid., 9.

26 Utjecaj ostataka feudalizma u zemljišnim odnosima bio je još velik. Država je proglasila ukidanje feudalizma, ali to nije podrazumijevalo oduzimanje alodijalnih dijelova vlastelinstava i njihovu preraspodjelu bivšim kmetovima u sklopu široko zamišljene agrarne reforme. Stoga je udio veleposjeda u agraru Hrvatske i Slavonije toga doba još značajan i obuhvaćao je čak 25% obradivog zemljišta u Hrvatskoj i Slavoniji, što postaje još izraženije ako uzmemo u obzir da je u tim podacima i bivša Vojna krajina u kojoj nije bilo veleposjednika. Marko Rimac, »Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu stanovništva iz 1890. godine«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU*, vol. 25, Zagreb, 2007., 237-239.

nazivala su se nepokretna dobra koja se nisu mogla dijeliti niti prodavati, nego su po želji vlasnika koji ih je ostavljao u nasljeđe prelazila s koljena na koljeno unutar iste obitelji. Komposesoratskim posjedima smatrale su se šume i pašnjaci u rukama zemljišnih zajednica sitnih vlastelina.²⁷

Promjene u posjedu nekretnina temeljile su se najviše na pogodbama. Nekretnine su mogle biti i predmetom zaloge, tereta ili ovrhe. U Ugarskoj su postojala brojna viša gospodarska učilišta, ratarnice (kako državne tako i općinske i privatne, ali pod državnim nadzorom), vincilirske škole (strukovne škole za izobrazbu u vinogradarstvu i vrtlarstvu) i ostala gospodarska učilišta. Istodobno je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo samo pet gospodarskih učilišta: Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima, Ratarnica u Križevcima i Ratarnica u Požegi, Vinogradarska i vrtlarska škola u Petrinji i Podkivačka škola u Zagrebu.²⁸ Melioracije tla, kojima su se bavili kulturno-inženjerski uredi, odnosile su se i u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom na isušivanje močvarnih terena, odvodnju i drenaže, a mnogo manje na navodnjavanje (koje je i u europskim razmjerima tijekom 19. stoljeća bilo razmjerno rijetka pojava). Uvjerljiva većina poljoprivrednih gospodarstava nalazila se u privatnom vlasništvu mnogobrojnih sitnih seoskih domaćinstava i malobrojnih veleposjednika na selu, pretežno potomaka nekadašnjih feudalnih gospodara koji su alodijalne dijelove bivših vlastelinstava pretvarali u kapitalističke latifundije i na njima uvodili strojeve u obradu zemlje. Manji dio seoskih gospodarstava bio je osiguran, ponajviše protiv požara. Broj gospodarstava koja su koristila umjetni gnoj kao važnu inovaciju u poljoprivrednoj proizvodnji bio je zanemariv i u Ugarskoj, a pogotovo u Hrvatskoj i Slavoniji.

Ukupne agrarno iskoristive površine sastojale su se pretežno od šuma i oranica, a u manjoj mjeri od vinograda, livada i vrtova. Popisom gospodarstva i stoke 1895. utvrđeno je da se u Zemljama ugarske krune samo 12,48% obradivih površina nalazi na ugaru. To je podatak koji govori o napuštanju staroga tropskog sustava i širenju plodoreda od sredine 19. stoljeća (još početkom 19. stoljeća zasijana je crvena ili štajerska djetelina u Vojnoj krajini, a pojedini su autori 1830-ih i 1840-ih godina popularizirali i druge vrste krmnoga bilja²⁹). Najvažniji ratarski proizvodi bili su žitarice (osobito pšenica i kukuruz), krumpir (»korun«), sijeno s livada i slično. Istodobno su se održavali tečajevi za stručnu izobrazbu vinogradara, prije svega u cijepljenju vinove loze, prskanju protiv peronospore i zaštitnom tretiranju ugljičnim sulfatom. Vinogradarstvo je preživjelo velike gubitke uzrokovane razornim učincima filoksere (pošast trsove uši koja je napadala vinovu lozu i poharala mnoge vinograde), koja se od 1875. širila Ugarskom i Hrvatskom i Slavonijom, među ostalim i uz pomoć uvođenja novih nasada na podlozi američke loze. Za to vrijeme polovica svih

27 Milan Ivšić, »Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća«, u: *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb, 1936., 205.

28 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 107.

29 Carl Freiherr Pidoll zu Quintenbach, *Einige Worte über die Wirthschaft der Karlstädter Grenzer*, Wien, 1844., 64-73.

voćnjaka otpadala je na šljivike. Jezgru stočnoga fonda činila su goveda, ovce, svinje, konji i perad. Pastusi su se uzgajali u privatnim i državnim ergelama, stočne bolesti završavale su često skapavanjem ili tamanjenjem oboljelih grla, a stoka se ubijala u javnim klaonicama ili prodavala na stočnim sajmovima. Među njima je najvažniji bio budimpeštanski sajam goveda, teladi i ovaca, dok je glavno središte trgovine domaćim svinjama i svinjama uvezenim iz Srbije i drugih zemalja bilo mjesto Kőbánya pokraj ugarskoga glavnoga grada.³⁰ Pri tome je udio Ugarske u izvozu stoke bio znatno veći nego onaj Hrvatske i Slavonije. Pčelarstvo i svilogojstvo bilo je u manjoj mjeri zastupljeno u poljoprivrednoj proizvodnji. Šume su po vrsti tla većinom rasle na pravom šumskom tlu, po vrsti drvlja prevladavale su bukove šume i ostale listače, a po vlasnicima su šume najčešće bile municipalne i općinske ili komposesoratske (u Hrvatskoj i Slavoniji bile su osobito važne slavonske hrastove šume).

Rударство i talioničarstvo u Zemljama ugarske krune obuhvaćalo je malobrojne državne i privatne rudnike i talionice, kamenolome, vapnare, rovove za šljunak, pijesak i ilovaču i slične pothvate. U rudarstvo su se ubrajali i slanici za vađenje kamene soli u Erdelju i solovara za preradu soli u Sóvárú (Solnogradu). Rudnicima je upravljalo sedam rudarskih satništva (jedno od njih, zagrebačko, bilo je nadležno za Hrvatsku i Slavoniju), a solanama u Erdelju tamošnji slanički uredi. Bilo je i nešto samorova (slobodnih rovova na temelju dozvola za pojedinačne iskope). Najčešće je predmet rudarske eksploatacije bio kameni ugljen, a bilo je i nešto željezovca, plemenitih metala i ostalih ruda. U rudnicima i talionicama rabili su se parni strojevi i različite naprave za izvažanje ruda i dizanje vode, te postrojenja za obradu rude, peći i ognjišta. U rudnicima i talionicama radili su uglavnom muškarci, a samo rijetko žene i djeca. Najbolje su bili plaćeni muškarci, a najslabije žene i djeca. Nesreće koje su pogađale rudarske i talioničke radnike bile su češće u privatnim nego u državnim rudnicima i talionicama. Rudarstvo je podlijegalo porezima i pristojbama, prije svega mjerovini i dohodarini. U Ugarskoj je od 1770. postojala Rudarska akademija u Selmeczbányi, a u tijeku 19. stoljeća otvorene su u Ugarskoj još tri rudarske škole.³¹

Od industrije i obrta u Ugarskoj je živjelo 13,97% stanovnika, u Hrvatskoj i Slavoniji 8,35% stanovnika, a u Rijeci 41,88% stanovnika. Istodobno se trgovinom bavilo 2,77% stanovnika u Ugarskoj, samo 1,33% stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji i 9,79% stanovnika u Rijeci. Glavne skupine industrije prema tadašnjem statističkoj terminologiji bile su: prava industrija (tekstilna, mlinarska i dr.), industrija za osobne svrhe i užitak, industrija putujućih osoba, kućna radinost i pučka industrija. Glavne skupine trgovine bile su: prava trgovina, kućarenje ili torbarenje, djelatnost agenata i mešetara i javna skladišta. Iza glavnine tadašnjih industrijskih pogona stajali su samostalni poduzetnici s pomoćnim osobljem do pet radnika. Samostalnih poduzetnika i pomoćnog osoblja bilo je najviše u pravoj industriji i industriji za osobne svrhe i užitak. U industriji putujućih osoba, kućnoj radinosti i pučkoj industriji

³⁰ *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 155.

³¹ *Ibid.*, 180.

prevladavali su majstori-pojedinci, a u javnim skladištima pomoćno osoblje. Najvažnija industrijska grana u ravničarskoj Ugarskoj, žitnici cijele Austro-Ugarske, bila je mlinarska industrija s brojnim parolinima, vodenicama, vjetrenjačama, sušarama i drugim pogonima. »Budući da je proizvodnja žita bila glavna djelatnost ugarske poljoprivrede, mlinarstvo je i dalje bilo glavni sektor industrije, a Budimpešta je bila prvi mlinarski grad na svijetu dok ga, na prijelazu stoljeća, nije prestigao Minneapolis«, primjećuje suvremeni mađarski povjesničar László Kontler.³²

Tablica 6 Stanovništvo Zemalja ugarske krune prema zanimanjima 1890. godine

Teritorij	Prema zanimanjima						
	Intelektualna zanimanja	Zanimanja vezana za intelektualne poslove	Rudarstvo, industrija i promet	Rentijeri	Primarna produkcija	Nadničari	Primarna produkcija + nadničari (ugl. u poljoprivredi)
Lijeva obala Dunava (Požun)	1,75	0,46	19,22	2,19	59,81	15,83	75,64
Desna obala Dunava (Sopron)	1,63	0,37	17,16	2,08	59,1	18,97	78,07
Međurječje Dunav – Tisa (Budimpešta)	2,6	0,89	27,22	2,67	42,09	22,95	65,04
Desna obala Tise (Munkačevo)	1,96	0,54	17,72	1,64	56,29	21,11	77,4
Lijeva obala Tise (Debrecin)	1,73	0,5	13,66	1,54	58,42	23,45	81,87
Međurječje Tisa – Maroš (Temišvar)	1,52	0,47	15,13	2,22	62,31	17,67	79,98
Erdelj (Kološvar)	1,8	0,53	11,7	1,04	57,22	18,7	75,92
Rijeka	4,89	3,32	71,11	6,46	4,78	8,35	13,13
Ugarska	1,88	0,53	17,71	1,94	57,22	19,89	77,11
Hrvatska-Slavonija	1,09	0,32	9,7	1,1	87,23	0,71	87,94
Zemlje ugarske krune	1,77	0,5	16,64	1,78	61,5	17,07	78,57

Prema: *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891 durchgeführten Volkszählung*, I, Budapest 1893., 42-82.

32 László Kontler, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb, 2007., 312.

Ugarska je potkraj 19. stoljeća imala 17 obrtničkih i trgovačkih komora (od kojih je jedna bila u Rijeci), a Hrvatska i Slavonija tri komore: u Zagrebu, Osijeku i Senju. One su izdavale obrtničke certifikate i licence, te sudski protokolirale tvrtke na svo- me području. Među obrtničkim i trgovačkim školama posebno su mjesto zauzimale Škola za umjetnički obrt u Budimpešti, Kraljevska ugarska pomorska akademija u Rijeci i Obrtna srednja škola u Zagrebu.³³ Uredi za mjerne standarde naplaćivali su uredovne pristojbe za baždarenje (»cimentovanje«) bačava, utega, plinskih ura i različitih drugih mjernih uređaja. Izdavani su patenti i zaštitne marke. Postojale su i bolesničke blagajne za potporu svojih članova iz reda obrtničkih namještenika i tvorničkih radnika. Među najvećim pivovarama prema količini proizvodnje piva bile su pivovara Antuna Drehera u Budimpešti i dionička pivovara u Kőbányi.³⁴ Značajne su bile pecare rakije i tvornice šećera, a također i državne tvornice duhana (na području Hrvatske i Slavonije u Zagrebu i Senju), koje su proizvodile različite duhanske proizvode, smotke i cigarete. U isto vrijeme važnijim proizvodima za potrošnju kućanstva smatrale su se žitarice i drugi poljski plodovi, brašno, sočivice (kupus, krumpir, rajčice, češnjak, luk), mirodije i kolonijalna roba, meso, perad, ži- votinjski proizvodi, ostale živežne namirnice, piće, gorivo, krmivo i ostali predmeti.

Glavnina vanjsko-trgovinskog prometa robom Zemalja ugarske krune u to doba odvijala se željeznicama i parobrodima. Izvozile su se pretežno (agrarne) sirovine, a uvozili gotovi (industrijski) proizvodi. Važnija uvozna roba bili su proizvodi tekstil- ne industrije, odjeća, rublje i nakit, te koža i kožnata roba. U važniju izvoznu robu ubrajalo se žito, sočivice, brašno, stoka i životinjski proizvodi. Nešto žita uvezilo se i u tzv. apreturinom prometu brašna, pri čemu se radilo o poboljšavanju svojstava brašna, kako bi se ono zatim moglo ponovno izvesti. U stanovitoj mjeri trgovalo se i plemenitim metalima (zlatom i srebrom) i kovanim novcem. Vanjsko-trgovinskim prometom Zemalja ugarske krune smatrala se i uvozna-izvozna trgovina s austrij- skom polovicom Austro-Ugarske u okviru bečko-peštanske carinske unije. Vanjska trgovina Zemalja ugarske krune bila je zastupljena i u ukupnoj vanjskoj trgovini Austro-Ugarske, koja je uvozila više sirovina nego gotovih proizvoda a izvozila više gotovih proizvoda nego sirovina. Smještena otprilike na pola puta između zapadno- europske razvojne jezgre i (jugo)istočno-europske periferije,³⁵ Austro-Ugarska je bila europska poluperiferija s elementima jezgre u austrijskoj i periferije u ugarskoj po- lovici, koja je trgovinu robom izvan svojih granica ostvarivala ponajviše u razmjeni s ostalim europskim zemljama i neusporedivo manje s ostalim kontinentima širom svijeta.

Javne ceste u Zemljama ugarske krune 1896. bile su državne, municipalne i op- ćinske, a u Hrvatskoj i Slavoniji postojale su još i zemaljske ceste. Najvažnije su bile

33 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 187-188.

34 *Ibid.*, 204.

35 Usp. Ivan Tibor Berend – György Ranki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780.-1917.*, Za- greb, 1996.

makadamske (s kamenitom podlogom) ili pošljunčane (bez kamenite podloge). Takve ceste trebalo je stalno popravljati, što je iziskivalo znatne troškove u proračunu i nametalo potrebu za javnim radovima. U Ugarskoj su javni radovi 1891. ukinuti i zamijenjeni cestarinom, koja se iznova odmjeravala svake druge godine.³⁶ Željeznička mreža u Zemljama ugarske krune razvijala se u kontinuitetu od 1846. i bila je neusporedivo gušća u Ugarskoj nego u Hrvatskoj i Slavoniji: od 14.874 km svih pruga u Zemljama ugarske krune 1896. na Hrvatsku i Slavoniju je otpadalo jedva nešto više od 1500 km. U Ugarskoj je bilo i više cestovnih željeznica, a Hrvatskoj i Slavoniji samo tri: tramvaj u Zagrebu i Osijeku i zagrebačka uspinjača. Željeznickim prugama, vozilima, kolodvorima i pružnim postrojenjima u Zemljama ugarske krune gospodarile su Kraljevske ugarske državne željeznice s ravnateljstvom u Budimpešti i prometnim upravama u pojedinim regijama. Bilo je i privatnih željeznica u državnoj upravi i privatnih željeznica u privatnoj upravi, ali su one bile manje značajne s obzirom na opseg prometa robe i putnika. Budući da pruge nisu bile toliko zahtjevne za održavanje kao ceste, manja ulaganja i veći prihodi od željeznica stvarali su značajne viškove. Prednost željeznica bila je i u tome što su sirovine, gotovi proizvodi i putnici mogli brzo i jeftino stizati na udaljena odredišta, što je bilo posebno važno za one sredine koje nisu gravitirale prema riječnim ili morskim plovidbenim putovima. Istodobno je brzina kojim su se kretali vlakovi bila neusporediva s brzinom kojom su se kretale životinje, kočije i zaprežna kola, nekoć jedina prijevozna sredstva na kopnu. Na željeznici su našli posao mnogi viši i niži činovnici, radnici, sluge, čak i žene. Tarifa za prijevoz putnika i prtljage, uvedena 1. kolovoza 1889. na Kraljevskim ugarskim državnim željeznicama, obračunavala se prema dužini puta u kilometrima, a ovisila je i o vrsti vlaka kao i o razredu vagona.³⁷

U Ugarskoj je 1896. bilo 15 plovnih rijeka, jezera i kanala. Istodobno su u Hrvatskoj i Slavoniji bile plovne samo tri glavne rijeke: Drava, Sava i Kupa. Od toga su samo Drava i Sava bile pogodne za parobrodarski promet, dok su Kupom mogle ploviti samo lađe na vesla, splavi i skele. Glavnina riječnoga prometa parobrodima i željeznim remorkerima u Zemljama ugarske krune odvijala se Dunavom, a vodeću ulogu u prometu na toj rijeci imalo je Prvo c. kr. dunavsko parobrodarsko društvo, osnovano još 1830. godine. Važan je bio i Franjin kanal (Ferenc csatorna) Dunav-Tisa-Dunav. Na sjevernom Jadranu razvijala se trgovačka mornarica, koju su činili brodovi duge plovidbe, brodovi za veliku obalnu plovidbu, brodovi za malu obalnu plovidbu, ribarske barke i druga plovila. Iako je jedrenjaka potkraj 19. stoljeća još bilo nekoliko puta više nego parobroda, parobrodi su istiskivali jedrenjake iz tranzitnog prometa na moru jer su mogli prevoziti više tereta i nisu ovisili o energiji vjetra. Većina tih brodova potjecala je iz brodogradilišta ugarske i austrijske polovice Austro-Ugarske ili brodogradilišta u Engleskoj, a znatno manje iz Francuske, Njemačke, Italije, Malte i drugih sredina, poznatih po tradiciji gradnje brodova. Zemlje

36 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 249.

37 *Ibid.*, 269.

ugarske krune imale su izlaz na more na obalnom pojasu između Rijeke i Karlobaga. Na tom pojasu nalazilo se 1896. deset luka: Rijeka, Bakar, Kraljevica, Crikvenica, Selce, Novi, Senj, Stinica, Jablanac i Karlobag. No najvažnija je bila riječka luka, a ostale su tek životarile u njezinoj sjeni. Modernizirana od 1871. i spojena na željezničku prugu od Rijeke preko Zagreba do Budimpešte od 1873., zahvaljujući značajnom ulaganju novca iz državne riznice,³⁸ riječka je luka u razdoblju dualizma služila kao glavna uvozna-izvozna luka Zemalja ugarske krune. U nju su uplovljavali i iz nje isplivljavali domaći i strani teretni i putnički brodovi, među kojima je bilo dvostruko više parobroda nego jedrenjaka. Brodski promet robom i putnicima bio je u Rijeci potkraj 19. stoljeća otprilike dvostruko veći od brodsikoga prometa robom i putnicima u svim ostalim lukama Hrvatskoga primorja zajedno.³⁹ Preko riječke luke uvozila se u to vrijeme različita roba: vino, sirovi duhan, sirova juta, kava, riža u zrnju, pamučno predivo, sirova nafta, sirovi pamuk, sirovo željezo, naranče i limuni, kuhinjska sol i ostalo. Istodobno se preko nje izvozilo brašno, sirovi šećer, hrastove dužice, kabel, daske, rafinirani šećer, ječam, pamučna roba, ekstrakt hrastove kore i slično. U Rijeci je imalo sjedište Kraljevsko ugarsko parobrodarsko društvo »Adria«, koje je 1896. raspolagalo s 25 modernih parobroda novijeg datuma proizvodnje. Iako je zbog znatnih izdataka često poslovalo s manjkom, zahvaljujući državnoj subvenciji ostvarivalo je značajan godišnji prihod i isplaćivalo dividende.

Poštanski i brzojavni uredi u Zemljama ugarske krune primali su i otpremali različite pismovne pošiljke i brzojavne poruke. Tim je poslom upravljalo osam poštanskih i brzojavnih ravnateljstva, od kojih je jedno bilo u Zagrebu. Bilo je to vrijeme u kojem se masovna komunikacija na daljinu najvećim dijelom ostvarivala pomoću pisama, razglednica i dopisnica, dok se brzojav znatno manje koristio. Zbog toga je i prosječni omjer pismovnih pošiljaka i brzojavki u Zemljama ugarske krune 1896. iznosio 12 : 0,3. Telefon je bio sasvim novi izum (usavršen 1876. u SAD-u), koji je isprva djelomično dopunjavao brzojavnu mrežu, a najprije je uveden u većim gradovima (u Hrvatskoj i Slavoniji najprije u Zagrebu i Osijeku). U Budimpešti je 1881. proradila telefonska centrala, a na međugradsku (interurbanu) telefonsku mrežu Budimpešta-Beč priključeno je 1893. više ostalih regionalnih središta.⁴⁰

Financijske ustanove u Zemljama ugarske krune potkraj 19. stoljeća bile su komercijalne banke, štedionice, kreditni zavodi, štedno-kreditne zadruge, hipotekarne banke, osiguravajući zavodi, zalagaonice i mjenjačnice. Novčarstvom se 1890. bavilo ukupno 7339 osoba u Zemljama ugarske krune, od toga 6891 u Ugarskoj, 368 u

38 Samo za izgradnju gorske pružne dionice od Karlovca do Rijeke, koja je trajala nekoliko godina, mađarska je vlada svake godine u zajedničkom proračunu osiguravala 7-10 milijuna forinti ili u prosjeku četiri do pet puta više od tadašnjeg paušalnog iznosa (2,2 milijuna forinti godišnje) za hrvatsko-slavonske autonomne potrebe. O tome vidi: Željko Holjevac, »Proračuni zemalja ugarske krune i hrvatsko-slavonske 'potriebštine' od 1869. do 1874. godine«, u: Drago Rokсандić – Damir Agičić (ur.), *Spomenica Josipa Adamčeka*, Zagreb, 2009., 385-409.

39 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 284.

40 *Ibid.*, 308.

Hrvatskoj i Slavoniji i 80 u Rijeci. Novac se kovao u Kraljevskoj ugarskoj kovačnici novca, a domaća i inozemna zlatna i srebrna roba na području Zemalja ugarske krune podlijevala je »puncovanju«, tj. obilježavanju odgovarajućim žigom. U optjecaju je bio i papirni novac, kao i državne obveznice, a nominalna vrijednost valute (forinte i potom krune), s obzirom na vladajući zlatni standard, ovisila je uvelike o tečaju zlata i srebra. Zemlje ugarske krune sudjelovale su u redovitom otplaćivanju državnoga duga Austro-Ugarske, a na budimpeštanskoj burzi kolale su važnije domaće založnice, novac i zlato, kao i inozemne mjenice.

Ugarska je 1896. imala ukupno 1929, a Hrvatska i Slavonija 138 novčarskih ustanova svih vrsta. Među njima je najviše bilo štedno-kreditnih zadruga i štedionica, a najmanje komercijalnih i osobito hipotekarnih banaka. Takav je omjer bio u skladu s razvojnim kretanjima financijskoga tržišta »pod uplivom štedioničarskoga pokreta u svijetu, koji je išao za tim, da se pored kapitalističkih ustanova stvaraju i dobrotvorne novčane ustanove (t. j. prave štedionice), pomoću kojih će se podizati te korisno i sigurno upotrebljavati štednja siromašnijih slojeva pučanstva tako, da ono po svojem radu i po svojoj štednji bude u časovima nevolje, i na opću korist, osigurano od bijede, čime će se opet jačati njegova volja za rad i štednju, od čega će konačno imati korist cjelokupno društvo, narod i država«. ⁴¹ U Ugarskoj je najstarija štedionica osnovana 1836., najstarija komercijalna banka 1841., najstarija štedno-kreditna zadruga 1857., a najstarija hipotekarna banka 1869. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji je najstarija financijska ustanova bila ilirska Prva hrvatska štedionica iz 1846. godine. Prva hrvatsko-slavonska štedno-kreditna zadruga utemeljena je 1866. godine. Hrvatska eskomptna banka, osnovana 1868. u Zagrebu, bila je prva komercijalna banka, a Hipotekarna banka u Zagrebu, utemeljena 1892., prvi hrvatsko-slavonski »zavod za zemaljsku vjeresiju«, kako su se tada nazivale hipotekarne banke.

Financijske su ustanove raspolagale temeljnim kapitalom, pasivom (negativna razlika u visini dugovanja ili izdataka prema prihodima izražena u brojkama), aktivom (cjelokupna imovina i sva potraživanja) i štednim ulošcima, ostvarujući dobitak u novčarskom poslovanju. One su primale uloške na štedne knjižice i davale zajmove na ručni zalog (zlatni i srebrni predmeti, dragocjenosti i ostale pokretnine), a postupno su počele odobravati i hipotekarne zajmove, naime onda »kad su se zemljišni odnosi počeli sredjivati«. ⁴² Kamate i pristojbe, koje su novčarske ustanove uzimale i plaćale u eskomptnom poslovanju (mjenična pravna radnja kojom se obavlja naplata mjenice prije dospijeca), u poslovanju hipotekarnim zajmovima i predujmovima, te u poslovanju zajmovima na obveznice i za štedne uloške, iznosile su u pravilu 5-10%. Kraljevska ugarska poštanska štedionica poslovala je napose sa štednim ulošcima, čekovima i vrijednosnim papirima, a na popisu njezinih djelatnosti bio je i klirinški novčarski promet, tj. prebijanje potraživanja i dugovanja unutar bankarskoga susta-

41 Đuro Račić, »Naše narodno gospodarstvo«, u: *Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb, 1936., 224.

42 Ibid.

va. Austro-ugarska banka, zapravo dualizirana Austrijska narodna banka iz 1816., kao središnja banka Austro-Ugarske imala je poslovnice u svim većim gradovima austrijske i ugarske polovice dvojne Monarhije, a u Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu i Osijeku. Kamate i pristojbe koje je ona uzimala i plaćala u važnijim poslovima uglavnom nisu bile veće od 5%.

U Zemljama ugarske krune 1896. bilo je 40 osiguravajućih društava, od čega 16 ugarskih i hrvatsko-slavonskih (npr. Croatia osiguranje iz 1884.) i 24 inozemna. Najvažnija poslovna grana kojom su se bavila osiguravajuća društva bila su životna osiguranja: osiguranje za slučaj smrti, osiguranje za slučaj doživljenja i mješovito osiguranje za slučaj doživljenja i smrti. Važna su bila i osiguranja protiv nezgoda, individualna i kolektivna, kao i osiguranja protiv elementarnih nepogoda, prije svega protiv požara i šteta od tuče. Čak trećina općina u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji bila je 1896. oštećena požarima.⁴³ Najčešći uzroci požara, ne računajući udar groma, bili su nemar i neoprez, a najviše su u njima stradavale javne i privatne zgrade, prije svega drvene i bez munjovoda, zatim domaće životinje i ostali kućni predmeti. Pritom je osiguranje protiv požara pokrivalo samo četvrtinu do trećinu štete, jer nisu sve nekretnine i pokretnine bile osigurane. Među vatrogasnim društvima, koja su raspolagala različitim napravama za gašenje požara (hidrofori, vozne i ručne štrcaljke, kola za vodu, bačve, badnjevi, vedra, ljestve i slično), najvažnija su bila dobrovoljna vatrogasna društva. Oslanjajući se na svoja povijesna ishodišta na njemačkom govornom području (prvo dobrovoljno vatrogasno društvo u Europi osnovano je 1841. u Meissenu), dobrovoljna vatrogasna društva počela su se u drugoj polovici 19. stoljeća širiti Europom. Ona su bitno pridonijela omasovljenju i širenju organizirane borbe protiv požara, ne samo u gradovima nego i na selu. Prvo dobrovoljno vatrogasno društvo na hrvatskom tlu osnovano je 1864. u Varaždinu, a u Zagrebu je već 1876. utemeljena Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica.

Zakonodavstvo i upravna služba, pravosuđe, javno zdravstvo, nastava i obrazovanje, crkvena služba, znanstveni i srodni zavodi, te umjetnost i književnost bile su temeljne sastavnice »intelektualne privrjede«, kojom se u to doba bavilo samo 0,77% žitelja u Ugarskoj, jedva 0,53% žitelja u Hrvatskoj i Slavoniji i tek 2,10% žitelja u Rijeci. To i ne čudi mnogo s obzirom na činjenicu da u Ugarskoj 37,89% odraslih muškaraca i 46,89% odraslih žena 1890. nije znalo ni čitati ni pisati. S hrvatsko-slavonske strane Drave nepismenost je bila još masovnija: čak 60,17% odraslih muškaraca i 73,53% odraslih žena (ukupno 72,58% svih odraslih žitelja) u Hrvatskoj i Slavoniji 1890. nije znalo ni čitati ni pisati. Jedino je u Rijeci bilo više pismenih nego nepismenih muškaraca i žena: ondje 1890. samo 25,29% odraslih muškaraca i 39,73% odraslih žena nije znalo ni čitati ni pisati.⁴⁴ Savršeniija pomagala i naprednije komunikacije zahtijevali su veća znanja i umijeća pa se masovno obrazovanje u 19. stoljeću nametnulo kao civilizacijska nužnost. Tome su služila viša učilišta, srednje

⁴³ *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 366.

⁴⁴ *Ibid.*, 387.

škole, stručne škole, pjestovališta, preparandije, učiteljske škole, više i niže pučke škole, humanitarna učilišta te kaznioničke i uzničke škole. Posve je razumljivo da je stanovništvo gradova bilo u znatnijoj mjeri pismeno od seoskog, ali je potrebno naglasiti da su razlike u pismenosti bile goleme i između pojedinih regija i etno-konfesionalnih grupa (tako je više od polovine Nijemaca, Čeha, Slovenaca, Židova i Talijana u Hrvatskoj i Slavoniji znalo čitati i pisati, dok je isto znalo manje od trećine Hrvata, Srba i Slovaka, odnosno manje od četvrtine Srba i Rusina/Ukrajinaca).⁴⁵

Tablica 7 Pismenost stanovništva Zemalja ugarske krune 1890. godine

Teritorij	Prema pismenosti i nepismenosti					
	zna čitati i pisati		zna samo čitati		ne zna ni čitati ni pisati	
	m	ž	m	ž	m	ž
Lijeva obala Dunava (Požun)	76,31	62,04	1,78	9,11	21,91	28,85
Desna obala Dunava (Sopron)	69,13	51,82	5,13	15,28	25,74	32,9
Međurječje Dunav – Tisa (Budimpešta)	70,71	57,79	0,95	4,83	28,34	37,38
Desna obala Tise (Munkačevo)	56,46	43,43	3,26	10,54	39,58	46,03
Lijeva obala Tise (Debrecin)	50,11	40,16	1,15	3,05	48,74	56,7
Međurječje Tisa – Maroš (Temišvar)	51,89	34,54	0,43	1,58	47,68	63,88
Erdelj (Kološvar)	60,2	46,49	1,99	6,61	37,9	46,96
Hrvatska-Slavonija (Zagreb)	34,59	19,07	0,25	0,48	60,16	80,45
Rijeka	74,19	58,18	0,52	1,82	25,29	39,73
Ugarska	60,21	46,5	1,9	6,61	37,89	46,89
Zemlje ugarske krune	57,88	43,89	1,7	5,93	40,42	50,18

Prema: *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1891 durchgeführten Volkszählung*, I, Budapest 1893., 223-235.

45 Marko Rimac, »Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu stanovništva iz 1890. godine«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU*, vol. 25, Zagreb, 2007., 243-248.

Zemlje ugarske krune imale su 1896. tri sveučilišta: Kraljevsko ugarsko sveučilište u Budimpešti, Kraljevsko ugarsko sveučilište u erdeljskom Koloszáru (danas Cluj u rumunjskoj Transilvaniji) i Kraljevsko sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu. Dok su pojedini studijski smjerovi u Budimpešti potjecali iz 17. i 18. stoljeća, moderni fakulteti u Koloszáru i Zagrebu otvoreni su 1870-ih godina. Budući da je na navedenim sveučilištima bilo moguće studirati samo društvene i humanističke znanosti, a medicinske i prirodne samo u Budimpešti i Koloszáru, u Budimpešti je 1871. otvorena Josipova politehnika za sveučilišnu izobrazbu u tehničkim znanostima. U viša učilišta ubrajale su se i razne pravne (»pravoslovne«) akademije i bogoslovna učilišta različitih konfesija. Studenata iz Zemalja ugarske krune bilo je i na pojedini inozemnim sveučilištima i politehnikama, prije svega austrijskim, njemačkim i švicarskim. Srednje škole dijelile su se u osnovi na gimnazije za društveno-humanističku i realne gimnazije za praktičnu izobrazbu. Postojale su i različite obrtničke, trgovačke i ostale strukovne škole. Za nezbrinutu djecu i siročad otvarana su naročita obrazovna prihvatilišta koja su se nazivala pjestovalištima, a pripravnici za učitelje i učiteljice na nižim razinama obrazovanja osposobljavali su se u preparandijama. Pjestovališta su obično bila državna, konfesionalna, općinska ili zakladna, a preparandije državne, konfesionalne ili društvene. Potpuniju naobrazbu nastavno je osoblje stjecalo u pojedinim učiteljskim školama, npr. Kraljevskoj zemaljskoj učiteljskoj školi u Zagrebu. Pučke škole dijelile su se po stupnju na elementarne ili niže pučke škole s četiri razreda i nastavom ponavljanja (»opetovnicom«) i više pučke ili građanske škole s ukupno šest do osam razreda. Po karakteru su mogle biti državne, općinske, konfesionalne, privatne i društvene, a po spolu učenika dječjačke, djevojačke ili obospolne. Budući da je osnovno obrazovanje u to vrijeme bilo obvezno, nastavu je u pučkim školama školske godine 1895/96. polazilo 75,73% djece u školskoj dobi u Ugarskoj i samo 59,76% djece u školskoj dobi u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴⁶ Humanitarna učilišta bila su namijenjena pitomcima sirotišta i drugih odgojilišta, primaljska učilišta polazile su učenice koje su se školovale za primalje (babice), a u kaznioničkim i uzničkim školama zatvorenici su mogli naučiti čitati i pisati, steći elementarna znanja i vještine ili dobiti višu obuku.

Potkraj 19. stoljeća izlazili su u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji raznoliki listovi: politički, lokalni, beletristički, stručni i šaljivi. Pojedine novine i časopisi stizali su u Zemlje ugarske krune i poštom iz austrijske polovice Austro-Ugarske ili iz ostaloga inozemstva. Ugarsko zemaljsko društvo za primijenjene (»tvorne«) umjetnosti nabavljalo je umjetnine i priređivalo izložbe umjetnina.⁴⁷

Pravosudni je aparat u Zemljama ugarske krune obuhvaćao sudove svih stupnjeva i nadležnosti, državna odvjetništva i nadodvjetništva, te bilježničke i odvjetničke komore.⁴⁸ U Ugarskoj su kotarski sudovi kao sudovi prvoga stupnja sudili

⁴⁶ *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 416.

⁴⁷ *Ibid.*, 431-432.

⁴⁸ *Ibid.*, 437.

u ostavinskim parnicama, gruntovnim sporovima, prijestupima i prekršajima, manjim kaznenim predmetima i ostalim pretežno građanskim postupcima. Županijski sudbeni stolovi kao sudovi prvoga stupnja sudili su u stečajnim predmetima, ostavinskim i trgovačkim parnicama, rudarskim sporovima, urbarskim i srodnim građanskim postupcima, a u njihovoj su nadležnosti bile i kaznene parnice, tiskovni predmeti, stegovne istrage i slični postupci. Jedanaest kraljevskih ugarskih sudbenih tabula bavilo se građansko-pravnim, urbarskim, trgovačkim, stečajnim, financijskim, rudarskim, stegovnim i kaznenim predmetima. Najviši sud u Ugarskoj bila je Kraljevska ugarska kurija u Budimpešti. U Hrvatskoj i Slavoniji sudovi prvoga stupnja bili su kotarski sudovi (u građanskim postupcima) i županijski sudbeni stolovi (u građanskim i kaznenim postupcima), sudovi drugoga stupnja županijski sudbeni stolovi (u građanskim postupcima) i Kraljevski banski stol u Zagrebu (u kaznenim postupcima), a najviši sud u zemlji bio je Stol sedmorice u Zagrebu. Osuđenici zbog prijestupa ili zločina u Ugarskoj i Rijeci, jednako kao i u Hrvatskoj i Slavoniji, obično su bili odrasli i oženjeni muškarci, pretežno poljodjelci, najčešće nepismeni i siromašni ljudi.⁴⁹ Kaznu su izdržavali kao zatvorenici u tamnicama, kaznionicama i pritvorima ili kao pitomci u popravištima. Sve navedene ustanove sastojale su se u pravilu od spavaonica, radionica i samica.

Oružane snage u Zemljama ugarske krune bile su zajednička austro-ugarska vojska i ratna mornarica s jedne i Kraljevsko ugarsko domobranstvo i oružništvo s druge strane. Zajednička vojska i ratna mornarica potpadale su pod zajedničko austro-ugarsko Ministarstvo rata u Beču, a Kraljevsko ugarsko domobranstvo i oružništvo pod ugarsko Ministarstvo za zemaljsku obranu u Budimpešti. Domobranstvo se sastojalo od pješaštva i konjaništva, a tek 1912. ustrojeno je i domobrantsko topništvo. Zemlje ugarske krune dijelile su se na sedam domobrantskih zapovjedništava, od kojih je posljednje, sedmo, sa sjedištem u Zagrebu obuhvaćalo Hrvatsku i Slavoniju. Zapovjedni jezik u domobrantskim postrojbama na području Ugarske bio je mađarski, a u domobrantskim postrojbama na području Hrvatske i Slavonije hrvatski jezik. Posebna komponenta oružanih snaga bio je pučki ustanak, predviđen kao posljednja obrana u slučaju rata, a pojedini dragovoljci stjecali su pogodnost jednogodišnje službe na vlastiti ili državni trošak i potom stupali u djelatnu vojnu službu. U Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji bilo je više vojno-obrazovnih zavoda zajedničke vojske s njemačkim kao nastavnim jezikom. Središnji domobrantski vojno-obrazovni zavod u Zemljama ugarske krune bila je Ludovika-Akademija u Budimpešti s mađarskim kao nastavnim jezikom.⁵⁰

Državni prihodi i rashodi u Zemljama ugarske krune odlazili su u zajedničku riznicu, a iskazivali su se u državnom proračunu i završnim računima. Potkraj 19.

49 Ibid., 467.

50 Opširnije o tome: Catherine Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868-1914*, Wien, 2009.

stoljeća proračunski su prihodi bili nešto veći od izdataka. Približno dvije trećine svih državnih prihoda potjecalo je od izravnih poreza (zemljarina, kućarina, tecivarina i ostale vrste poreza i taksi), potrošarina (porez na alkohol, meso, šećer i slično), državnih monopola (duhan, sol, lutija, točarina), državnih poduzeća i rudnika, prodaje državnih dobara i ostalih vrsta izvora. Negdje oko 40% svih proračunskih izdataka odlazilo je na podmirenje državnih dugova.⁵¹ Revizijom Hrvatsko-ugarske nagodbe 1873. ukinut je godišnji paušalni iznos od 2,2 milijuna forinti iz državne riznice kao pokriće troškova za obavljanje hrvatskih autonomnih poslova. Od tada su Hrvatska i Slavonija u zajedničku blagajnu uplaćivale 55% svojih prihoda, dok su preostalih 45% zadržavale za vlastite autonomne potrebe. Iako je imala koristi od Hrvatske i Slavonije, mađarska je vlada često tvrdila da ona uzdržava Hrvatsku i Slavoniju, a rezultati financijskih obračuna o porezima i drugim приходima koje je mađarsko Ministarstvo financija preko zagrebačkoga Financijskog ravnateljstva i područnih poreznih ureda ubiralo u Hrvatskoj i Slavoniji stalno su oscilirali između viška ili manjka, u korist ili na štetu Hrvatske i Slavonije. Istodobno su prihodi u hrvatsko-slavonskom autonomnom proračunu polagano rasli i blago pokrivali rastuće izdatke za autonomne potrebe: unutarnje poslove, bogoštovlje i nastavu te pravosuđe. Hrvatska i Slavonija sudjelovale su i u izdvajanjima za zajedničke austro-ugarske resore: Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo financija i Vrhovni državni računski dvor te Ministarstvo rata. Austrijska i ugarska polovica Austro-Ugarske podmirivale su te potrebe u omjeru 70% : 30%. Taj se omjer nije znatnije promijenio do sloma podunavske Monarhije, iako se financijska nagodba između dviju njezinih polovica iznova dogovarala svakih deset godina. Od navedene ugarske kvote, prema financijskome utanačenju u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, otpadalo je na Hrvatsku i Slavoniju 6,44%. Taj je omjer uočljivo asocirao i na jednu važnu političku dimenziju: od ukupno 60 članova ugarske delegacije, koja je s austrijskom delegacijom raspravljala o zajedničkim poslovima na razini Monarhije kao cjeline, samo su petorica bili hrvatsko-slavonski predstavnici.

Zaključak

Proslava 1000. obljetnice doseljenja Mađara u Panonsku nizinu 1896. poslužila je za promociju ugarske povijesti, gospodarstva i kulture. Riječ je zapravo o srednjem razdoblju dualizma, a kako je tada izlazio i poseban statistički godišnjak učinilo se pogodnim posvetiti tome zasebnu studiju.

Industrijalizacija koja se proširila Europom u 19. stoljeću došla je i do vrlo heterogene Habsburške Monarhije (nakon 1867. nazvane Austro-Ugarskom), u kojoj su se od zapada prema istoku nizala različita obilježja europske jezgre i periferije. Unutar

51 *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune 1896*, Budimpešta, 1897., 494.

Monarhije živjeli su ne samo brojni narodi i vjere, nego je u njoj bilo gospodarski izrazito naprednih regija (čak i europskom kontekstu), ali i posve zaostalih agrarnih regija u kojima se industrijalizacija i modernizacija tek nazirala (među posljednjima su bile i hrvatske zemlje). Slični ekstremi postojali su i unutar same ugarske polovice Monarhije, gdje su naprednije regije bile one uz Dunav a manje napredne one na rubu Panonske nizine. Pojedini gospodarski, socijalni i demografski pokazatelji pri tome se grupiraju u smislu veće ili manje učestalosti u naprednijim odnosno nazadnijim regijama/pokrajinama.

Statistički pokazatelji upotrebljeni u ovome radu upućuju na postojanje korelacije između tri faktora u Zemljama ugarske krune: (a) pismenosti muškaraca (jer je njih bio veći dio u aktivnom stanovništvu od udjela žena, pa je zanimljivo da nema iste korelacije s pismenošću ženskog dijela populacije), (b) zaposlenih u sekundarnom i tercijarnom sektoru i (c) iznosa BDP-a po stanovniku (usporedi kartu 1). Isti podaci se mogu dovesti u korelaciju i s drugim socijalnim i demografskim strukturama jer su se etničke i vjerske razlike među stanovništvom podudarale s nekim aspektima socijalnih struktura poput pismenosti i strukture zanimanja.

Veliku razvojnu heterogenost Monarhija nije uspjela prevladati sve do svoga kraja, čemu su doprinjele ne samo geografske i povijesne prilike nego i proturječan državno-politički ustroj i trzavice izazvane njime, a sve se to na specifičan način održavalo na Zemlje ugarske krune, uključujući i Hrvatsku i Slavoniju kao njihov sastavni dio.

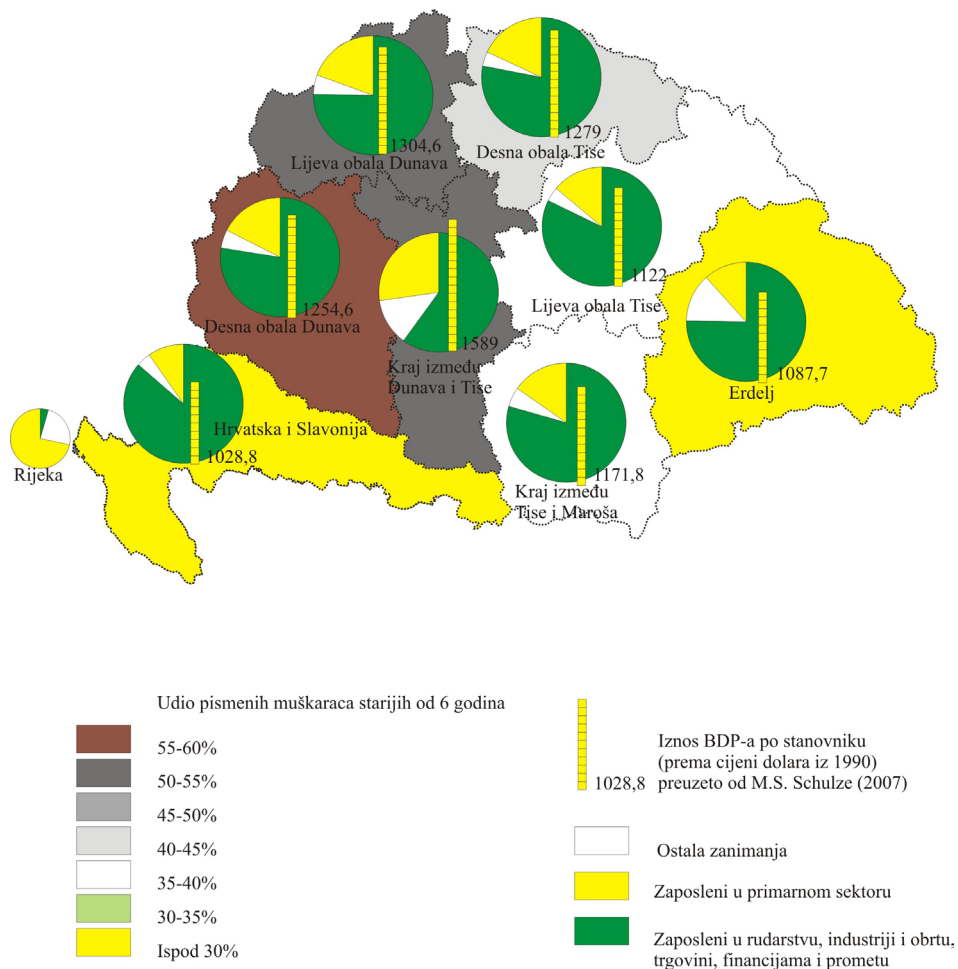
SUMMARY

The Lands of the Hungarian Crown at the Time of the Hungarian Millennium

At the time of the Hungarian Millennium (in 1896) and generally during the Dual Monarchy, the Lands of the Hungarian Crown, composed of Hungary on one side and Croatia-Slavonia on the other, were one of two “fully separated and independent” halves of the Austro-Hungarian Empire. Hungary was in area and population much larger than Croatia-Slavonia. Ethnic and religious composition of the population was heterogeneous in Hungary and more homogenous in Croatia-Slavonia. Younger population was much larger than the older population in both countries. Both Hungary and Croatia-Slavonia were rural countries, and much more people lived in the countryside than in towns. Yet, the process of industrialization was more intensive in Hungary than in Croatia-Slavonia. The railway network was considerably more advanced in Hungary. On the sea, sailboats still prevailed over steamers, but the steamers were becoming more and more important. Hungary had more literate adult inhabitants than Croatia-Slavonia, while Croatia and Slavonia had more illiterate adults in comparison to Hungary. Private homes in the Lands of the Hungarian Crown were mainly single floor buildings, predominantly built of adobe (clay brick) and

wood, and only partly of stone and brick. They also often had wooden or even straw roofs. Monetary conditions were more generous in Hungary than in Croatia-Slavonia. Communication in both countries was based mostly on letters with only limited use of telegraph and telephone communication. Croatian-Slavonian Home Guard had a distinct position within the Royal Hungarian Home Guard (Honvédség) of the Austro-Hungarian army. At the turn of the century, most emigrants from the Lands of the Hungarian Crown went to other European countries and overseas, particularly to the United States.

Keywords: Hungary, Croatia-Slavonia, the Hungarian Millennium, 1896

Karta 1. Struktura zanimanja, BDP po stanovniku i udio pismenih muškaraca 1890. godine u Zemljama ugarske krune prema statističkim regijama